

„...ködbe vesző tekintete lassan a semmibe révedt, ahol ott gomolygott a minden” – avagy adalékok az *Iskola a határon* kettős természetéhez¹

Bányai János emlékének

Ottlik Géza regénye kétségtelenül korszakhatár: a posztmodern előtti utolsó pillanat a magyar (próza)irodalom történetében. De nemcsak korszak-, hanem stílushatárt is jelez ez a korpusz: mindenekelőtt a magas és a populáris irodalom közötti átjárás lehetőségeit (és korlátait?) modellálja, ugyanakkor gyermekirodalom és felnőtt irodalom határmezsgyéit is megkérdőjelezi, továbbá a lineáris és a hipertextuális szövegszerveződés lehetséges mintázataira is utal. Dolgozatom elsősorban e négy, konferenciánk által fölvetett szempontból szeretné vizsgálni azt a magyar regényt, amely „nemcsak szól valamiről, vagy mond valamit, hanem inkább [maga a] valami”², azaz a határ-jelenséget mint olyat nemcsak leírja, hanem a maga lényegszerűségében ragadja meg. Így talán az sem véletlen, hogy nemcsak a regény, hanem annak recepciója is kétarcúvá vált az idők során. Erről szól dolgozatunk utolsó része.

A címbéli mondat Vezér Erzsébet Ottlik-paródiájából való, pontosabban annak zárata. Tökéletesen kifejezi az *Iskola a határon* ontológiai és esztétikai értelemben vett kettős természetét. Ugyanis miközben a regény állandóan önmaga jelentéktelenségét, „semmi”-voltát tételezi és hangsúlyozza, aközben explicit módon újra és újra bejelentett igénye a szövegnek, hogy a „minden”-ről beszéljen.³ Emellett a mondatnak természetesen iro-

¹ A kutatás a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete támogatásával valósult meg. Elhangzott Nyitrán, a Konstantin Filozófus Egyetem *Közép-európai határ(sáv)ok* című konferenciáján, 2016. szeptember 6-án.

² *Ottlik Géza levele Gara Lászlónak*, közléteszi BENDE József, Vigília, 2002/2. 119.

³ Lásd például a híres „összegzés”-t a regény vége felé: „...mégis minden csodálatosan jól van, ahogy van.” (O. G., *Iskola a határon* = <http://mek.oszk.hu/02200/02285/02285.htm> [2016. 09. 04.]

nikus éle is van: lényeglátóan fejezi ki a Medve–Bébé–Szeredy-hármas valamennyi szereplőjének eredendően álmodozó, el-elrédő, „cselekményhiányos” természetét és életszemléletét.

A regény szövegének ambivalenciájáról

Vajon milyen eszközökkel éri el egy textus, hogy egyszerre kétféle olvasata legyen? Azaz a közvetlen jelentésteremtés mellett milyen szövegalkotási módszerek és eszközök szükségesek ahhoz, hogy a szöveg „áttűnjön”, hogy „túllépjen” önmagán, s szimbolikus jelentéseket vegyen föl? Hogy a denotátum és a konnotátum egyszerre legyen érvényes, és éppenhogy elegáns-finom összeszövöttségével varázsolja el az olvasót? Hogy a befogadónak állandóan az legyen az érzése, a regényben most éppen ez és ez történik – valaki végigmegy a főallén, virágoznak a fák, sárba lépnek a bakancsok, esik a hó stb. –, ugyanakkor, csak egy gondolatnyival később máris azt érezze, mindezek csak a felszínt karcoló jelen(téktelen)ségek, hiszen a lényeg amott zajlik, a történések, a szöveg mögöttesében. Ráadásul ama „másodlagos” jelentés nincs is mindig kimondva, sokszor inkább csak sejteti a szerző, mint például a híres hőésés jelenetben: „Erre a lehetőségre nem is gondoltam.”⁴ Vajon milyen lehetőségre? A fehérség egyetemességére? Vagy arra, hogy a hőésés látványa lenyűgözi a testet és a lelket? Esetleg arra, hogy a zárt térben – egy osztályteremben – is megélhető a katarzis? Talán a szabadságról beszél ez a mondat? A létezés paradoxonáról? A kegyelemről? A szeretetről? A sár legyőzéséről? Valószínűleg mindegyikről.

Ottlik azzal, hogy a bevezető résznek *Az elbeszélés nehézségei* címet adja, pontosan kijelöli az értelmezés határait. Elbeszélőként elidegeníti magától a szöveget, nem az abban rögzített cselekményre, hanem kizárólag a nyelvviségben rejlő megjelenítő erőre fordít figyelmet. Az izgatja, miképpen lehetséges a nyelv segítségével rögzíteni „nyelven inneni tartalmakat”⁵: „Nem a szó volt kezdetben, hanem a mondat, azt bontottuk fel mondatrészekre. Nem a mondat volt kezdetben, hanem a bekezdés, azt fejtettük ki mondatokban. Nem a bekezdés volt kezdetben, hanem a regény. A regényt már csak a hallgatás előzi meg.”⁶

Ha nem is mostanában fedezi fel az irodalomtudomány a hallgatás, a csend erejét, kétségtelen, hogy újabban igen nagy jelentőséget tulajdo-

⁴ Uo.

⁵ O. G., *A regényről* = http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/ottlik_regenyrol.html [2016. 09. 03.]

⁶ Uo.

nít neki.⁷ Nálunk valószínűleg Arany János volt az első, aki – különösen balladáiban – a stílust befolyásoló tényezőnél nagyobb szerepet szánt a csendnek, illetve a hangtest nélküli jelentéshordozóknak, például az írásjeleknek. A *Vörös Rébék*ben epikus tartalmat mond el egy idézőjelpár használatával vagy „kifelejtés”-ével, hiányával. A *Szondi két apródjának* pedig egyenesen a megértés megszólalás általi lehetetlenségének, illetve a szavak nélküli megértés lehetségességének szembeállítására lényege. Az elliptikus alakzatok jelentésépítő szerepét aztán József Attila, majd prózában a posztmodern gondolja tovább.

Ottlik egész írásművészetében azzal a paradoxonnal küzd, amellyel Medve Gábor az *Iskolában* és a *Budában*: „...félti, ezért halogtja, félti a megírással tönkretenni élete jó nyersanyagát”⁸ – mivel a betűkbe, szavakba zárással megszűnne a kapcsolat a teljességgel, a végtelennel. A szó ugyanis mindig sokkal kevesebbet képes megragadni, mint az eredeti érzés. Hiszen minden nyelvi forma szűkíti a bennünk rejlő Egész-élményt. A mégoly tökéletlen emlékezet is közelebb áll az egykor volt valósághoz, mint annak írásba kódolt, szűkös változata.

Az *Iskola a határon* kettős természetének ez volna tehát a kiindulópontja: az elbeszélő tudja, hogy a nyelv alkalmatlan az emberi létezés árnyalt leírására, ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy nincs más eszköze a bennünk rejlő teljesség megragadására, mint a nyelv. Ezért oszcillál egyfolytában jelenség és lényeg szorításában a szöveg, s tud olyan kellemesen lebegő lenni, amelyre Esterházy Péter világított rá legpontosabban híres „szaktanulmány”-ában: „Az Ottlik-mondat nem remeg, nagyon is biztos, hanem mint egy nagy bárka, fekete madár, szinte alig érezhetően: ing.”⁹

Popularitás a láthatáron? Gyermekirodalom vagy felnőtt irodalom?

Az első kiadás fülszövegében 1959-ben még kimondva is szerepelt a „diákregény” szó. A furcsán szokatlan, az írás gyötrelmeiről érkező első fejezetet átugorva tizenévesek számára is valóban jól olvasható a mű elsődleges jelentésrétege ifjúsági regényként; azaz tematikájában és szereplők életkorát tekintve viszonylag behatárolt olvasóközönségre számíthat a regény, vélhetően egykor. A mondatok érthetően és világosan elrendeztet-

⁷ Lásd erről például az egyik legutóbbi tanulmánykötetet: SZITÁR Katalin, *Hiány-jelek*. Gondolat, Budapest, 2013

⁸ O. G., *Buda* = <http://mek.oszk.hu/01300/01339/01339.htm> [2016. 09. 04.]

⁹ ESTERHÁZY Péter, *Zakóink legtítkosabb szerkezete* = <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/ESTERHAZY/esterhazy00056/esterhazy00063/esterhazy00063.html> [2016. 09. 03.]

tek benne, a témája talán nem közvetlenül, de közvetve bárki számára érdekes lehet – sőt, csatlakozhat a musili katonaiskolai regények, fejlődésregények néha divatosnak is mondható csoportjához, élen a *Törlessel*. Gyanítható, hogy 1982-ig, Esterházy híres *Iskola*-másolásáig az Ottlik-regény nagyjából ezt a szerepet töltötte be – nem túl nagy sikerrel – a magyar irodalom történetében. Amikor azonban Esterházy Péter kiemelte a feledésből, s utána elkezdődött egy igen erőteljes recepciós reneszánsz (amely a kétezres évtizedben még gazdagabban megismétlődött), az *Iskola a határon* egyre inkább megkerülhetetlen záróköve lett mindannak, ami addig a magyar prózában létrejött, egyúttal kezdete mindennek, ami utána keletkezett. Kulcsszerepe ma már megkérdőjelezhetetlen. Nem olvassák tömegek, ebben az értelemben nem „népszerű irodalom”, ám választhatóan kötelező tananyag középiskolában, azaz a szó klasszikus értelmében mégis csak sokak szellemi tápláléka lehet.

Nyelve egyszerre hétköznapi és emelkedett, azaz populáris és magasatos. Talán abban van a különbség olvasó és olvasó között, hogy mindenki más-más szövegréteget jut el az olvasásban – életkortól, foglalkozástól, nemtől, érdeklődéstől függően.¹⁰ Olyan hagyomány teremődik meg ennek révén az *Iskola* által, amely a posztmodern az olvasó barátjává teszi, s nem idegeníti el magától.

Ehhez képest az a kérdés, hogy gyermekirodalom vagy felnőtt irodalom-e Ottlik könyve, szinte mellékes. Merthogy természetesen mindkettő. Befogadását nem akadályozza attraktív nyelviség, hanem természetessé teszi a benne megfogalmazott problematika valamennyiünket érintő mivolta, továbbá a szöveg elegánsan könnyed olvashatósága (leszámítva az említett első fejezetet). Mellesleg pedig a kérdés maga is erőltetettnek tűnik kissé, hiszen valószínűleg úgy hangoznék megfelelőbben: jó irodalom vagy kevésbé jó irodalom az *Iskola a határon*? Erre a kérdésre pedig egyszerű a válasz: Ottlik regénye remekmű – mind a recepció, mind az olvasóközönség szerint.

Vajon miért nincs – alig van – ma még hipertextualitáson alapuló szövegirodalom?

Úgy tűnik, a kétezres évtizedben várható digitális robbanás nem következett be, s bizonyos folyamatok éppenséggel lelassultak e tekintetben – legalábbis az irodalom vonatkozásában. Miközben életünk jelentős területeit járta át teljes egészében a digitalizáció, aközben a szépirodalom egyáltalán nem hatódott meg ettől a lehetőségtől.

¹⁰ Lásd erről bővebben Kamarás István kutatásait: K. I., *Olvasó a határon*. Pont-Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 2002

Ottlik *Iskolája*, Esterházy *Termelési regénye* (*kissregény*), Temesi Ferenc szótárregénye, *A por* pedig megteremtette az alapot ahhoz, hogy az újfajta szövegszerveződésnek jelentős alkotásai jöjjenek létre. Mára azonban mégsem születtek meg azok a művek, amelyekre a linearitás helyett valamiféle digitális-hipertextuális szövegszerveződés volna jellemző.

Hipotetikusan magyarózatunk e dilemmára, hiányra az, hogy a szépirodalom már születése első pillanata óta úgy tekint a temporalitásról szóló beszédre, mint megkérdőjelezhetetlenül szükséges építőelemre. Azaz a szövegszerű műalkotás elsősorban mindig szeretné kivonni önmagát és ábrázolt tárgyát az idő fennhatósága, tehát az elmúlás hatalma alól. Tudja, hogy ez lehetetlen, de mint a nyelvvel kapcsolatban is mondtuk, nincs más eszköze a tiltakozásra, mint önmaga. A nyomtatott betű szeretne valamit – érzéseket, gondolatokat, emberi viszonylatokat – örökkévalóvá tenni. A digitális betű azonban eleve magában hordozza a mulandóságot. Azaz ami nincs kinyomtatva, az nem is létezik? – kérdezhethetnénk némi iróniával szólva, megfordítva a szólást („ami nincs fenn a neten, az nem is létezik”). Más okok mellett talán ezért nincsen igényünk arra, hogy hipertextuális novellákat, regényeket, verseket olvassunk.

Másfelől szépirodalmi mű értelmezése, jelentése egy rögzített jelvilághoz kötődik. Hiába indította el Ottlik a maga matematikus gondolkodásával a hipertextualitás felé ösztönösen a magyar irodalmat akkor, amikor számítógépről még nem is hallottunk, beidegződéseinknek sokkal inkább rabjai vagyunk, mint gondolnánk. Az emberiség még nem találta ki, hogy egy dinamikusan változó, „befejezetlen”, „lezáratlan”, hipertextuális verset hogyan kell olvasni. Hogy mi abban a szép. Lassan persze majd bizonyára megtanuljuk, és akkor születnek is majd ilyen szövegek.

A recepció ellentmondásos természetéről mint határátlépésről

Az Ottlik-regény bármely eleme és rétege kettős természetű, afféle határjelölő attribútum tehát, de emellett a mű recepciójának Bányai János nevével fémjelezhető, vajdasági ága további érdekes ambivalenciára hívja fel figyelmünket. Hipotetikusan megfogalmazva ez azt jelenti, hogy az irodalomtudomány az ún. „perifériákon” – azaz Magyarország politikai határain túl – gyorsabban fejlődött az 1960-as, 1970-es években, mint az anyaországban. Amikor ugyanis Magyarországon még üldözték a strukturalizmust és a hasonló „rémségek”-et az MTA Irodalomtudományi Intézetében és az egyetemeken, akkor az Újvidéki Rádióban, 1974/75-ben

Bányai János már Ottlikról beszélt¹¹, nem sokkal később pedig az Újvidéki Egyetemen tanította az *Iskolát*¹², mert figyelemre méltó alkotásnak tartotta kutatásai alapján. Elméleti tudását azonban Nyugatról szerezte be, mégpedig a szerb nyelv közvetítésével – merthogy „szerbre mindent lefordítottak, míg magyarra korántsem”.¹³

Az Ottlik-recepció tehát majd' negyedszázadig tulajdonképpen alig létezett, majd hirtelen átcsapott igen erős megértésvágyba, és többen írtak jelentős könyveket, tanulmányokat az *Iskola a határon*-ról – immár modern irodalomtudományi szemlélettel felvértezve az 1990-es években (Szegedy-Maszák-Mihály monográfiája 1994-ben jelent meg).

De egy másik értelemben is ellentmondásos természetű ez a recepció, hiszen 2000 körül fölerősödtek a kételkedő hangok, amelyek azt állították-kérdezték, hogy talán nem is Ottlik Géza írta az *Iskola a határon*-t¹⁴... Mára ez a hipotézis megdőlt, elsősorban a *Továbbélők* című regény – amely az *Iskola* szövegelőzménye – kiadásával vált egyértelművé és megkérdőjelezhetetlenné a szerzőség, hiszen abban még nincsen például többnézőpontúság, ugyanakkor hasonló motívumok szerepelnek a két cselekményben.¹⁵

Némileg anakronisztikusan, de időben korábról idézzük az érvényes választ többek között e kételkedésre is – általában szólva az Ottlik-regény határátlépő jellegéről, melyről – a szöveg strukturális-esztétikai értelemben vett többszólamúságáról – így beszél Bányai János már az 1970-es évek végén: „Bárhol érintjük az *Iskola a határon* világát és alakját, a teljességgel találkozunk. S eközben még azt is szem előtt kell tartani, hogy »...egy valódi nagy versben vagy regényben olyan sokféle rend van, hogy nem is tudhatunk mindegyikről...« Az *Iskola a határon* ilyen »nagy regény«, a »hiperkomplex összefüggések« nagy műve. És én mégsem tudtam sohasem erről a műről mint »befejezett«, »zárt struktúrával rendelke-

¹¹ *A Rádióiskola programja, 1974/75, II. félév*, Újvidéki Rádió, 1974 (A/3-as méretű táblázat, BÁNYAI János magánarchívuma).

¹² Lásd az alábbi dokumentum *Szövegértelmezések* fejezetében az *Iskola a határon*-t: BORI Imre, SZELI István, BÁNYAI János, *Javaslat irodalomtörténeti és irodalomtudományi harmadik fokozati oktatás megszervezésére*, [Újvidéki Egyetem] Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1978. május 25. = Bányai János magánarchívuma (egy gépiratoldal).

¹³ Bányai János szíves szóbeli közlése (Szombathely, 2005. március 5.). – Hasonlóképpen vélekedik Láng Gusztáv irodalomtörténész is Kolozsvár és a román nyelv vonatkozásában. (L. G. szíves szóbeli közlése.)

¹⁴ Lásd például: MOHAI V. Lajos, *Kétkezes regény? Az Ottlik-rejtély*, HVG, 1999/9. 75–77.

¹⁵ O. G. *Továbbélők*, s. a. r. KELECSÉNYI László, Jelenkor, Pécs, 1999

ző» regényről szólni, mert sohasem a befejezettsége vonzott, hanem a benne megvalósuló, minden újraolvasáskor felfedezést nyújtó »sokféle rend«, másszóval a regény képessége az állandó alakulásra, változásra. Mert – mint a mozaiktükör – az *Iskola a határon* is a látószögektől függően mindig más és más arcát mutatja, ezek az arcok pedig minden alkalommal az egész mű elrendezésének fókuszpontjai. És minden ilyen gyűjtőpontból a regény stabil struktúrát alkot, minden középpontjából következetesen végiggondolt. [...] A sokféle egyenrangú rend, a sokféle egyenrangú végki-fejlet a regény meghatározó mozzanataként sorolja Ottlik regényét a 20. századi európai regény legkiválóbb művei közé. [...] ...a rendezetlen dolgok bármilyen megszokott formájú elrendezése a dolgok lényegének elfedése, ez Ottlik regényírásának kiindulópontja, és ebből következik, az írói gondolkodás logikája szerint, az *Iskola a határon* szándékos formai és tartalmi polifóniája.¹⁶

Összegzés

Végül is az volna tehát a kérdés, hogy képes-e beszélni a Mindenről egy olyan szöveg, amely „semmit nem akar elmondani”, hanem maga akar lenni (a) Valami. Jómagam azt hiszem, az Ottlik-regény éppen azért szép, mert miközben bejelenti igényét a mulandósággal és az emlékekkel való csendes megegyezés lehetőségére, s legfőképpen a hallgatás mindenhatóságára, aközben állandóan szóval tartja az embert. Aligha ismerünk olyan író, aki azt mondja, hogy a végtelen úgyis csak a hallgatásba fér bele, ezért tulajdonképpen felesleges dolog megírni ezt az egészet..., merthogy úgyszincs semmi értelme a szavakkal kísérletezni.¹⁷

Aztán persze mégis megírja, mert ez nem történhet másképp. Hiszen az ember erről ismerszik meg: a lehetetlen belátásáról és legyőzésének vágyáról. A szöveg mögöttese pedig egyértelműen meggyőz bennünket arról, hogy „[a] minden csodálatosan jól van”¹⁸ – azaz nem tehetünk másként, ha a szó adatott számunkra a megértés legfőbb eszközeként, akkor írunk, akkor beszélünk kell – határok nélkül.

¹⁶ BÁNYAI János, [*Bárhol érintjük...*], elhangzott az Újvidéki Televízióban, valószínűleg 1979 végén. (BÁNYAI János magánarchívuma, gépirat, kb. 65 sor, saját kézírásos, egyértelmű javításokkal, melyeket átvezettünk – F. B.)

¹⁷ Vö. „*Az elbeszélés nehézségei!*”

¹⁸ O. G., *Iskola a határon* = <http://mek.oszk.hu/02200/02285/02285.htm> [2016. 09.